MUMTOZ POETIKADAN ZAMONAVIY NAZARIY TAFAKKURGACHA: HAMIDULLA BOLTABOYEV ILMIY MEROSIDA MANBA, ISTILOH VA TALQIN

Nazarova Dilshoda Nodirjon qizi
Farg‘ona davlat universiteti
Filologiya va tillarni o‘qitish (o‘zbek tili) yo‘nalishi talabasi

Annotatsiya: Mazkur maqolada professor Hamidulla Boltaboyevning o‘zbek adabiyotshunosligidagi ilmiy-nazariy qarashlari manbashunoslik, tarixiy poetika, mumtoz istilohlar talqini va Fitrat merosini o‘rganish yo‘nalishlari asosida tahlil qilinadi. “Sharq mumtoz poetikasi”, “Mumtoz so‘z qadri”, “Adabiy-estetik tafakkur tarixi” singari asarlarda Sharq poetik an’anasining ichki tizimi, badiiy san’atlar, ilmi adab, aruz, qofiya va estetik tafakkur tarixi qanday yoritilgani ko‘rsatiladi. Shuningdek, olimning birlamchi manbaga tayanish, istilohning tarixiy ma’nosini tiklash va milliy nazariy merosni jahon adabiyotshunosligi bilan qiyosiy o‘rganish tamoyillari hamda ularning bugungi filologik ta’lim uchun ahamiyati asoslanadi.

Kalit so‘zlar: Hamidulla Boltaboyev, tarixiy poetika, Sharq mumtoz poetikasi, manbashunoslik, ilmi adab, badiiy san’at, Fitrat, istiloh, adabiy-estetik tafakkur, qiyosiy adabiyotshunoslik

Annotation: This article analyzes the scholarly and theoretical views of Professor Hamidulla Boltaboyev in the fields of source studies, historical poetics, interpretation of classical terminology and the study of Fitrat’s legacy. Based on works such as Sharq mumtoz poetikasi, Mumtoz so‘z qadri and Adabiy-estetik tafakkur tarixi, the article explores the internal system of Eastern poetics, rhetorical arts, ilm al-adab, aruz, rhyme and the history of aesthetic thought. It also discusses Boltaboyev’s principles of relying on primary sources, reconstructing the historical meaning of terminology and comparing national theoretical heritage with world literary scholarship, emphasizing their relevance for contemporary philological education.

Keywords: Hamidulla Boltaboyev, historical poetics, Eastern classical poetics, source studies, ilm al-adab, rhetorical arts, Fitrat, terminology, aesthetic thought, comparative literary studies

Аннотация: В статье анализируются научно-теоретические взгляды профессора Хамидуллы Болтабоева в области источниковедения, исторической поэтики, толкования классической терминологии и изучения наследия Фитрата. На материале трудов «Sharq mumtoz poetikasi», «Mumtoz so‘z qadri», «Adabiy-estetik tafakkur tarixi» раскрываются система восточной поэтики, художественные приёмы, «илми адаб», аруз, рифма и история эстетической мысли. Особое внимание уделяется принципам работы с первоисточником,

восстановлению исторического значения терминов и сопоставлению национального теоретического наследия с мировым литературоведением.

Ключевые слова: Хамидулла Болтабоев, историческая поэтика, восточная классическая поэтика, источниковедение, илми адаб, художественные приёмы, Фитрат, терминология, эстетическая мысль

O‘zbek adabiyotshunosligida nazariy tushunchaning tarixiy ildizini aniqlash, mumtoz manbalarni asl ilmiy kontekstida o‘qish va milliy poetik tafakkurni jahon estetik tajribasi bilan qiyoslash yo‘nalishida Hamidulla Boltaboyevning ilmiy merosi alohida o‘rin tutadi. Olimning tadqiqotlari mumtoz adabiyot nazariyasi, jadid adabiyotshunosligi, Fitrat merosi, tasavvuf manbalari va zamonaviy metodologiyalarni bir-biridan ajratilgan sohalar sifatida emas, o‘zaro davomiy ilmiy jarayon sifatida ko‘rishi bilan e’tiborlidir. Shu jihatdan Boltaboyev faoliyatini “manbaga qaytish” va “nazariy xotirani tiklash” tamoyillarining uyg‘unligi sifatida baholash mumkin.

Hamidulla Boltaboyevning “Sharq mumtoz poetikasi” asari o‘zbek filologik ta’limida mumtoz poetik tushunchalarni tizimli o‘rganish imkonini bergan muhim manbalardan biridir. Kitobda arab, fors va turkiy adabiy-nazariy an’analar o‘rtasidagi davomiylik kuzatiladi, badiiy san’atlar, qofiya, she’r ilmi va balog‘at masalalari tarixiy taraqqiyotda yoritiladi. Olimning yondashuvida mumtoz istiloh bugungi atamaning oddiy sinonimi sifatida emas, ma’lum ilmiy-madaniy muhitda shakllangan tushuncha sifatida qaraladi. Sharq poetikasidagi badiiy san’atlarning uzoq tarixiy rivojlanish natijasi ekaniga urg‘u berilishi aynan shu metodning ifodasidir [1. 220].

Bu usul terminologik ehtiyotkorlikni talab qiladi. Masalan, “badi’”, “bayon”, “ma’oniy”, “ilmi adab” singari tushunchalarni zamonaviy adabiyot nazariyasidagi bitta kategoriya bilan to‘liq tenglashtirib bo‘lmaydi. Ularning mazmuni o‘z davrining filologik, falsafiy va axloqiy qarashlari bilan bog‘langan. Boltaboyev uchun ilmiy vazifa — eski terminni yangi so‘z bilan almashtirish emas, uning tarixiy vazifasini, tushunchalar tizimidagi o‘rnini va badiiy amaliyot bilan munosabatini tiklashdir. Bunday yondashuv o‘quvchini terminni mexanik yodlashdan saqlab, uni nazariy tafakkur tarixining bir bo‘lagi sifatida anglashga o‘rgatadi.

“Sharq mumtoz poetikasi”ning badiiy san’atlarga bag‘ishlangan qismlarida nazariy tushuncha bilan badiiy misolning yonma-yon berilishi alohida metodik ahamiyatga ega. Atoulloh Husayniy, Abdurahmon Jomiy va boshqa mumtoz nazariyotchilarning qarashlari konkret she’riy namunalar yordamida tushuntiriladi. Natijada o‘quvchi san’at nomini eslab qolish bilangina cheklanmaydi, uning badiiy matnda qanday ishlashini ko‘radi. Badiiy san’atlarning ta’rifi va tasnifiga oid keng materiallar bu usulni aniq namoyon etadi [1. 262–272]. Bu, ayniqsa, filologiya talabasi uchun muhim: nazariya badiiy matndan uzilmagan holda o‘zlashtiriladi.

Boltaboyevning tarixiy poetika tamoyili milliy nazariy tafakkurni faqat Sharq doirasida qamab qo‘ymaydi. Mahkam Mahmudov bilan hamkorlikda yaratilgan “Adabiy-estetik tafakkur tarixi” asarida qadimgi Sharq, Yunon, Rim va boshqa sivilizatsiyalarning estetik qarashlari bir tarixiy chiziqda ko‘rib chiqiladi. Jumladan, Seneka maktublari va qadimgi Rim tafakkuriga murojaat adabiyot nazariyasining uzoq tarixiy taraqqiyotini ko‘rsatishga xizmat qiladi [2. 201; 2. 213]. Shu tariqa nazariya zamonaviy darslikdagi tayyor kategoriyalar majmui emas, insoniyatning san’at haqidagi ko‘p asrlik fikrlash tajribasi sifatida namoyon bo‘ladi.

Bunday keng ko‘lam Boltaboyev ilmiy tafakkuridagi qiyosiylikni kuchaytiradi. Sharq va G‘arb nazariy merosi bir-biriga qarama-qarshi qo‘yilmaydi; aksincha, ular adabiy-estetik tafakkurning turli tarixiy tajribalari sifatida qiyoslanadi. Bu yondashuv milliy adabiyotshunoslikning o‘z ildizlariga suyanib, jahon ilmiy tafakkuri bilan muloqotga kirishishini ta’minlaydi. Natijada “milliylik” o‘zini boshqalardan ajratish emas, balki o‘z tarixiy xotirasini aniq bilgan holda umumjahon ilmiy maydonida ishtirok etish ma’nosini kasb etadi.

Hamidulla Boltaboyev ilmiy merosining ikkinchi muhim yo‘nalishi Fitrat ijodi va jadid adabiyotshunosligi bilan bog‘liq. Olim Fitratning ilmiy, nazariy va badiiy merosini o‘rganish, nashrga tayyorlash, matnlarni izohlash va ularni ilmiy muomalaga qaytarishda salmoqli ishlarni amalga oshirdi. Fitratning “Adabiyot qoidalari”, “Aruz haqida”, “Munozara” kabi asarlari bilan ishlash Boltaboyevga XX asr boshidagi o‘zbek adabiyotshunosligi yangi nazariy bosqichga qanday o‘tganini ko‘rsatish imkonini berdi. Shu jihatdan Fitratshunoslik uning faoliyatida alohida mavzu emas, mumtoz poetikadan zamonaviy nazariy tafakkurgacha bo‘lgan davomiylikni anglashning muhim bo‘g‘inidir.

Manbashunoslik Boltaboyev metodining markaziy tamoyillaridan biridir. U tarixiy-adabiy xulosani ikkilamchi sharhga emas, imkon qadar birlamchi matn, qo‘lyozma, eski nashr yoki muallifning o‘z asariga tayashga intiladi. Bunday usul Fitrat singari murakkab tarixiy qismatga ega ijodkorlar merosini o‘rganishda ayniqsa zarur. Chunki turli davrlarda mafkuraviy baho, qisqartirish va noto‘g‘ri talqinlar matnning asl mazmuniga ta’sir qilishi mumkin. Birlamchi manbaga qaytish esa olimga ijodkorning o‘z ilmiy terminologiyasi, uslubi va nazariy pozitsiyasini aniqroq tiklash imkonini beradi.

Boltaboyevning “Mumtoz so‘z qadri” singari izlanishlarida ham so‘zning tarixiy-estetik yukini his qilish kuchli. Mumtoz matndagi so‘z ko‘pincha bir vaqtning o‘zida lug‘aviy, poetik, diniy-falsafiy va madaniy ma’nolarni tashiydi. Shu sababli uni faqat hozirgi kundagi oddiy ekvivalent bilan almashtirish badiiy mazmunning bir qismini yo‘qotishi mumkin. Olimning talqinida so‘zning ma’nosi uning badiiy konteksti, poetik an’anasi va tarixiy qo‘llanishi bilan birgalikda ochiladi. Bu yondashuv filolog uchun matn bilan ishlash madaniyatining muhim shartidir.

Hamidulla Boltaboyev nazariy tafakkurining zamonaviyligi uning klassik manba bilan cheklanib qolmasligida ham ko‘rinadi. Adabiy tur va janr, shakl va mazmun munosabatlari haqidagi keyingi ilmiy ishlarda ham u nazariy kategoriya tarixiy o‘zgarishda mavjud bo‘lishini ta’kidlaydi. Adabiy tur va janrlarning tabiatiga bag‘ishlangan tadqiqotlarda shakl va mazmunning o‘zaro aloqasi, janrning tarixiy hamda poetik xususiyatlari muhokama qilinadi [5. 16–29]. Bu esa olimning mumtoz poetikadagi tarixiylik tamoyilini zamonaviy adabiyot nazariyasi masalalariga ham tatbiq etganini ko‘rsatadi.

Boltaboyev ilmiy uslubining yana bir kuchli tomoni — ilmiy tushunchani manba va misol bilan tekshirishdir. Nazariya matndan uzoqlashsa, u mavhum sxemaga aylanishi mumkin; manba esa nazariy umumlashtirishsiz faqat faktlar yig‘indisi bo‘lib qoladi. Olimning tadqiqotlarida bu ikki qutb o‘zaro muvozanatda: bir tomonda tarixiy hujjat, risola, qo‘lyozma va badiiy matn, ikkinchi tomonda esa ularni tartibga soluvchi nazariy tushuncha mavjud. Shu sababli uning asarlari nafaqat ma’lumot beradi, balki talabaning ilmiy fikrlash usulini ham shakllantiradi.

Bugungi filologik ta’lim uchun Boltaboyev tajribasi, ayniqsa, uch jihatdan dolzarb. Birinchidan, u terminning tarixini tekshirishga o‘rgatadi. Ikkinchidan, birlamchi manbaga tayanish ilmiy xulosaning ishonchliligini oshirishini ko‘rsatadi. Uchinchidan, milliy nazariy merosni jahon estetik tafakkuri bilan qiyosiy o‘rganish orqali talabada keng ilmiy dunyoqarash hosil qiladi. Raqamli manbalar ko‘paygan davrda bu ko‘nikmalar yanada zarur: topilgan ma’lumotni shunchaki ko‘chirish emas, uning manbasi, davri, terminologiyasi va ilmiy kontekstini tekshirish talab etiladi.

Hamidulla Boltaboyevning Fitrat merosini nashrga tayyorlash, mumtoz poetikani tizimlashtirish va estetik tafakkur tarixini umumlashtirish borasidagi ishlari bir-biridan alohida ko‘ringani bilan ularni bitta ilmiy tamoyil birlashtiradi: adabiyotshunoslik o‘z tarixiy xotirasini tiklamasdan turib yangilana olmaydi. Nazariy yangilik ham manbasiz paydo bo‘lmaydi; u avvalgi ilmiy tajriba bilan muloqotda rivojlanadi. Shu sababli Boltaboyev ilmiy merosi “o‘tmishga qaytish” emas, o‘tmishdagi ilmiy tajribani bugungi savollar bilan qayta o‘qishdir.

Xulosa qilib aytganda, Hamidulla Boltaboyev adabiyotshunosligining o‘ziga xosligi manbashunoslik, tarixiy poetika, terminologik aniqlik va qiyosiy tafakkurning uzviy birligida namoyon bo‘ladi. “Sharq mumtoz poetikasi” mumtoz nazariy tushunchalarning tarixiy tizimini ochsa, “Adabiy-estetik tafakkur tarixi” ularni umumjahon estetik fikri bilan bog‘laydi, Fitratga oid tadqiqotlar esa milliy adabiyotshunoslikdagi uzviylikni tiklaydi. Bu meros filolog talaba uchun faqat ma’lumot manbai emas, balki manbani tekshirish, istilohning tarixiy ma’nosini anglash va badiiy hodisani keng ilmiy kontekstda tahlil qilish maktabidir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Boltaboyev H. Sharq mumtoz poetikasi. – Toshkent: O‘zbekiston Milliy ensiklopediyasi davlat ilmiy nashriyoti, 2008. – 426 b.

2. Boltaboyev H., Mahmudov M. Adabiy-estetik tafakkur tarixi. 1-jild: Qadimgi davr. – Toshkent: Mumtoz so‘z, 2013. – 400 b.

3. Boltaboyev H. Mumtoz so‘z qadri. – Toshkent: Adolat, 2004.

4. Boltaboyev H. Jadidlar. Abdurauf Fitrat. – Toshkent: Yoshlar nashriyot uyi, 2022. – 144 b.

5. Boltaboyev H., Kazakbayeva D. Issues of literary types and genres, form and content relationships in literature // Philology Matters. – 2023. – Vol. 44, Issue 1. – P. 16–29.

6. Boltaboyev H. Fitrat va jadidchilik masalalari: ilmiy maqolalar va tadqiqotlar. – Toshkent.